

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Арашан гуманитардык
институтунун
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Araşan Sosyal Bilimler
Enstitüsü
İLMÎ DERGİSİ

7-8

БИШКЕК / BİŞKEK - 2009

Evliya Çelebi'nin Hac Ziyareti Ve Seyahatname'nin Hac Bölümünün Kaynakları

Dr. Nurettin Gemici *

Özet

Evliya Çelebi'nin seyahata çıkmak arzusunun asıl amacı ve tek gayesi hiç şüphesiz her samimi müslümanın ortak dileği olan Hac ibadetini yerine getirmektir. Bu niyetini eserinin hemen başında „edâ-yı hacc eylemek arzusuyla seyâhata talib ü râgıb olup“ diyerek ifade eder. Fakat bu arzusunu, biraz gecikme ve değişik meşguliyetleri sebebiyle ancak 1082 (1671) yılında gerçekleştirebilmiştir.

Eserinde tarih ve coğrafya başta olmak üzere, bazı eserlerden direkt veya kısmi değişikliklerle alıntılar yapmıştır. Hac seyahatinde ise onun bu yazılı kaynaklarının arasına Delil diye bilinen şahısları da katmak gerekir. Bu kimselerden eserinde “delil ile gitmek gerek zirâ delilsiz olmaz” diye belirtir. Ona burada okunması gerekli duaları ve bazı Kur'an ayetlerini ve İslam tarihiyle ilgili bazı rivayetleri bu deliller öğretmiştir.

Onun dini konularda bir başka kaynağı da Siyer kitabı yazarı Altıparmak Mehemed Efendi ve Hac esnasında tanıdığı Sükkerzade isminde başka bir alımdır. Mesela E.Ç.'nin Hac bölümünde zikrettiği dualardan birisi Gazali'nin İhyâ-u ulûmi'd-din adlı eserinde de geçer.

Anahtar kelimeler: Evliya Çelebi, Hac, Medina, Mekka.

Abstract

Evliya Celebi's Hajj Journey And The Sources Of Travelbook Regarding Hajj

The ultimate purpose of E.Ç. in Wanting of travel is this: “As every sincere Muslim's common desire to fulfill Hajj pilgrimage as a religious duty. He mentions his intention at the beginning of his work. We see that this wish was fulfilled in the year 1082/1672.

In his work mainly in historical and geographical issues, E.Ç. took some quotations from different resources directly or did some partly changes. We know that EÇ, in contrast, wrote many pages full of information about several places which he visited only briefly or made possible by the travel guide he calls Delil. In his work he talks about this Delil only passed by. So it is possible that this Delil was the source of the mistaken prayers, the Qu'ran verses and the stories from Islamic history.

His basis for the religious information was the Siyer book by Mehemed Altıparmak, and the work by the scholar Sukker-zâde, who probably worked as a guide for the pilgrims. A prayer, mentioned by EÇ in his work was taken from Gazalis İhya'-i 'Ulumi'd-din.

Key Words: Evliya Chelebi, Hajj, Medina, Mekka.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Аннотация

Паломничество в Хадж Авлийи Челеби

Авли́я (праведник) Челе́би без всяких сомнений как истинный и праведный мусульманин выходил в дальний путь с одной целью, чтобы исполнить Хадж. Данное свое намерение он пишет во главе своей книги «эда-йы хадж эйлемек арзусуйла сейахата талиб у рагиб олуп». Но это свое желание оп причине занятости и различных дел, он смог осуществить только в 1082 (1671) году.

Его книга изобилует датами и географическими местами, также при написании он использовал другие источники, откуда полностью или частично брал информацию. В период его паломничества к его рукописям следует прибавить тех людей, которых он называет «Фактами, Источниками». Эти люди в его книге упоминаются следующим образом: «делил иле гитмек герек, зира делилсиз олмаз» (в путь следует выходить с источником (знающим, сведущим), так как без источника нельзя). Так как те Источники научили его тем молитвам, знамениям Корана, которые следует читать во время хаджа, и рассказали различные исторические факты и предания.

Источником его религиозных знаний был Алтыпармак Мехеммед Эфенди, написавший книгу Сийер, и алим Шукурзаде с которым он познакомился во время хаджа. Так, например одна молитва из раздела хадж книги Челеби, также встречается в произведении Газали Ихйа-у улуму дин.

Ключевые слова: Эвли́я Челеби, Хадж, Медина, Мекка.

Giriş

Evliya Çelebi'nin Hac ziyareti hiç şüphesiz *Seyahatname*'nin en renkli ve en uzun bölümünü oluşturur. Daha önceki çalışmalarda Evliya'nın eserini meydana getirirken kullandığı kitapların bazılarının isimlerini bizzat zikretmiş veya kaynak olarak kullandığı halde *Seyahatname*'sinde ismi geçmeyen müracaat eserlerinin de olduğu belirlenmiştir (Eren 1960; 21). Evliya Çelebi'nin Hac yolculuğu *Seyahatname* üzerine yapılan çalışmalarda ya özet olarak verilmiş ya da kısaca değinilmiştir. Özellikle yolculuğunun gecikme sebebi ve bunun etkenleri üzerinde pek az durulmuştur. Evliya Çelebi de inançlı bir mümin olarak bu anlamlı Hac ibadetini duyduğu özlemi ve bu ibadeti eserinde sürekli bir vesile ortaya çıkar çıkmaz belirtmekten geri kalmamıştır. Bu bakımdan Hac ibadeti dün olduğu gibi bugün de Müslümanlar arasında hayatını anlamlandıran en önemli etkinliklerden birisi olarak kabul edilmiştir¹. Evliya'nın *Seyahatname*'sindeki Hac bölümünde de abartılar ve tarihen sabit bazı hakikatlere farklı tanım ve anlamlar yükleme gayretine şahit olmaktayız. Burada bütün bunların hepsinin sebep ve nedenlerini sıralayamasak da en azından bazılarına değinmekte yarar görmekteyiz.

1. "Kim, hacce umre için Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a (kadar) ihrâma girerse, geçmiş ve gelecek bütün günahları affedilir veya cennet kendisine vâcib olur." Ebû Dâvud, "Menâsik" 9 (1741); İbnu Mace "Menâsik" 49, 3001-3002.

Başlangıçta Evliya'nın Hac ibadeti sırasında ona yol göstericiliğine inandığımız *Menâzilü'l-Hacc* ve *Menâsikü'l-Hacc* kitaplarından hiç olmazsa bir veya bir kaçının onun eseriyle benzerlikleri ortaya koyacağımıza inanıyorduk. Fakat tetkik ettiğimizde bu tür çalışmaların sayıca oldukça fazla olduğunu tespit ettik. Bu tarz kaleme alınmış eserlerin bazılarının manzum olduğunu ve seyyahımızın üslubuyla alakalı olmadığını fark ettik. Manzum eserleri dışarıda bırakmakla beraber bu tür eserlerin bir kısmının da seyyahımızdan sonraki dönemlerde kaleme alındığı bir gerçektir. Bu tür eserlerden eserine birebir alıntı yapmasını biraz da zorlaştıran etkenlerin başında onun nevi şahsına münhasır olarak Hac ziyaretinde izlediği farklı güzergâhta aramak gerekir. Fakat bütün bu eserlerde geçen, gerek yol bilgileri olsun gerekse Hac ibadeti esnasında yapılması gereken hususlar olsun hepsinde kısmen de olsa benzeşen ifadelere, cümlelere, benzetme ve tanımlamalara rastlanmaktadır. Fakat bunlar çoğunlukla bir cümleyle veya *menasik* eserlerinde okunması gereken dua cümleleriyle sınırlı kalmaktadır. Bu da tam olarak onun Hac bölümünde bu eserlerden yararlandığını ortaya koymak için yeterli sayılmaz. Biz bu *Menâzilü'l-Hacc* ve *Menâsikü'l-Hacc* kitaplarındaki ifadeleri karşılaştırırken özellikle Mekke ve Medine'den bahsettiği kısım sınırlı tuttuk. Mekke ve Medine arasındaki konak yerlerini anlattığı kısım ve bu iki yerdeki ziyaret yerlerini dikkate alarak bir çalışma yürüttük. Ayrıca o kısımda ibadet esnasında okumak zorunda olduğu duaları da göz ardı etmedik. Fakat bu tür yerlerde okunan dua ve yapılması gerekenlerin tarifi demek olan *menasik* bilgilerinde de onun kaynağının farklı olduğu kanaatine ulaştık. Gerek *menazil* kitapları gerekse *menasik* kitapları da konuya dâhil edilince bu konuda tetkik daha da zorlaşmaktadır.¹ Kütüphanelerimizde bu konuları ele alan müstakil çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bu ziyaretin detaylarına geçmeden önce kısmen de olsa *Seyahatname*'nin önemi ve onda geçen bazı sorunlu ifadelerin sebeplerine de kısaca değinmekte fayda var.

Osmanlı tarihi ile ilgili 17. yy çalışmalarında *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin yeri, önemi ve diğer devirleri anlamakta yol gösterici rolü tartışmasız herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Aslında Evliya bir *vak'anüvis* olmamakla birlikte özellikle 17.yy.'a ait olan hadiselerin pek çoğuna bizzat tanıklık etmiştir. Ayrıca bahsettiği hadiselerin pek çoğu devrindeki ve daha önce kaleme alınmış tarihlerle örtüşmektedir. Genel olarak gezi kitaplarında anlatılan hususların tipik özelliği olarak yeni ve değişik konular bizzat birinci tekil şahsın ağzından verilmektedir. Buralarda

1. Menasik ve Menazillerle ilgili kaleme alınmış değerli bir çalışmayı burada zikretmek gerekir. İzzet Sak, Cemal Çetin XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri, Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi sy. 19, 2004, s.200-260. Ayrıca aynı müellifler makalelerinin tamamını ve makalelerine almadıkları, metninde yer almayan *menasik*'e dair bir bölümü de incelemem amacıyla sn. Dr. Doğan Kaplan aracılığıyla bize ulaştırdıkları için minnettarım. Bu makaleden yola çıkarak tetkik ettiğimiz kaleme alınmış bazı menazil ve menasik kitaplarının isimleri şöyledir: Anonim, *Menâzilü'l-Hacc Mesâfeti'l-Acc ve's-Sacc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi bölümü, 241/2, Anonim, *Menâzilü'l-Hacc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh Sultan, 150 m, Mustafa Sınâî, *Menâzilü'l-Hacc* maa *Menâsiki'l-Hacc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, 2917, Hac Risalesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 930/3., Hac Hakkında bir risale, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma bağışlar, 2406/3, Anonim, *Menâsik-i hac* (Der Zikr-i Menâzil) Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 267., Anonim, *Zikr-i Menâzil-i İstanbul*'dan Şam'a ve Medine ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 639., Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, *Nelcetu'l-menâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, bu çalışma daha sonra tab edilmiştir. Matbaa-i Amire İstanbul/1257. "Abd al Rahman ibri", "Menâsik-i Memâlik", yay. Sevim İlğürel, Tarih Enstitüsü Dergisi, 6 (1975): 128, Mustafa el- Bosnavî, *Kitâb-ı Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi 1024.

şimdiye kadar kaynaklarda geçmeyen veya az duyulan rivayet ve alıntılar okuyucuyu kendisine çeker. Seyahatnamelerin kendine has romansı üslubu da bizi kolayca içine alıverir ve sarar. Bu anlatı biçimi de özellikle tarih ve coğrafyanın bize söylediği şeyleri daha inandırıcı ve anlaşılır hale getirmektedir. Çünkü bir gezi kitabının içinde başta tarih olmak üzere coğrafi topografik, sosyal, ekonomik, etnik ve dini konularda malzeme hatta ayrıntılı biyografik veriler bulmak mümkündür. Bütün bilimlerde doğruyu saptamak ve anlaşılabilirliği mümkün kılmak için yapılması gereken bilimler arası bilgi alışverişini arttırmak ve çok yönlü bakış açısını sağlamak esas olduğundan, tarihe bilgi akışı sağlayan ilimlerin başında şüphesiz coğrafya ve diğer ilim dallarıyla beraber önemli bir kaynak olarak seyahatnameler gelir.¹ Seyahatnameler genel olarak bu hususta bir nevi dönemlerinin perde arkasında olup biten pek çok hadisenin bilinmeyen parçalarının bir araya geldiği eklektik eserlerdir. Buna rağmen bazen seyyahlar hak etmedikleri ithamlarla karşılaşmışlardır. Evliya Çelebi de uzun bir süre bu haksız ithamlara maruz kalmıştır. Bugün bile Türkiye’de bilim çevrelerinde Evliya Çelebi’ye olan bu ters algılama ve eleştiri boyutunu aşan istihfaf tamamen kaybolmuş değildir. Tabii bütün bu eksiklik veya yanlış bilgilerin tek sorumlusu Evliya Çelebi veya diğer benzer ithamlarla karşılaşan seyyahlar değildir. Bunda başka unsurların payını da unutmamak lazımdır. Gezi esnasında kalınan bir kaç gün içinde o yer hakkında bilgi almak için vakit azlığı veya orada tanıştığı kimselerin vermiş olduğu eksik bilgilerin suçu yalnızca seyyaha ait değildir. Çünkü seyahatnamelerin göz ardı edildiği bir tarih çalışması veya daha ileri gidilerek söylenecek olursa geçmiş dönemlere ait herhangi bir sosyal araştırma eksik kalacaktır. *Seyahatname* ile ilgili gerek bu çalışma ve gerekse bundan önceki çalışmalar bu anlaşılabilirliğe katkıda bulunmak amacını taşımaktadır. Bir seyyahın vermiş olduğu küçük bir ayrıntı daha sonra önemli bir araştırmanın temel delili olabilir. Mesela Evliya Çelebi *Seyahatname*’sinin bizzat müellifinin hayatı hakkında bilgilere ve hayatının bilinmeyen yönlerine kendi kaleme aldığı eserinden yol çıkararak ulaşabiliyoruz. Seyahatnamenin son bölümlerinde isminden bahsettiği Mekke Şerifi Sa’d’ın ölüm haberi ve 1683 yılında yerine seçilen Mekke Şerifinden bahsettiği satırlardan Evliya Çelebi’nin ileri yaşında çok istemesine rağmen bazı konuları yazmadığını çıkarabiliriz (Evliya 2007, X, 460). Bu ifadelerin geçtiği pasajlarda geleceğe dönük kehanet gibi verilen haberleri şöyle de yorumlamak mümkündür. Bildiği bir hakikati olduğu gibi aktarmaya kaleminin gitmemesi psikolojisinin etkisi altında kalmıştır. Bu türden haberlere bakınca şunları tespit edebiliriz; Viyana’nın II. kere kuşatılacağı fakat alınamayacağı veya Akdeniz’de Avavarma adasının (1693) yılında tekrar Venediklilerin eline geçeceği haberi (Evliya 2003, VIII, 632). Yine başka bir yerde seyyahımızın yaşı ile ilgili bir ifadeyi kendisine bir dervişin 87 altın vermesinden çıkardığı sonuç ilginçtir. Bu 87 sayısını o kadar ömür süreceğine hamletmesi gibi. Bütün bunları bir söylence diye geçiştirmek elbette mümkün değildir.

Eserinin kapasitesini zorlamamak için bazı şeyleri kısa tuttuğunu sık sık belirtmek zorunda kalmıştır. Eserinin orijinalliyi üzerinde ısrarla durmasına rağmen özellikle tarih ve coğrafya eserlerinden çalışmasına pek çok alıntı yapmıştır. Tabii bu alıntıları yaparken kullandığı kaynakların önemli bir kısmını açıkça belirtmemiştir. Bunların

¹ Mübahat Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usûl. İstanbul 1995: 9-15.

önemli bir kısmını ustalıklı kendi üslubuna çevirmiştir. Neredeyse konuyu iyi bilen uzman kimselerin bile bu tür alıntılarını tespit edebilmesi bile özel bir çalışmayla ancak mümkün olabilmektedir.¹

Bu kısa girişten sonra Evliya'nın eserine başlarken aktardığı rüyayı tekrar hatırlamamız gerekmektedir. Evliya'nın iddiasına göre rüyası şu şekilde cereyan etmiştir:

1040 yılının Muharrem ayının *Aşure* gecesi (19 Ağustos 1630) *Yemiş iskelesi* yakınlarında *Ahi Çelebi* cami'inde sabah namazını Hz. Muhammed başta olmak üzere onun arkadaşları dediğimiz *Sahabe-i kirâm* ve diğer mübarek zatlarla birlikte kılmış, namaz kılındıktan sonra Sad bin Ebi Vakkas tarafından Peygamberimizin huzuruna götürülmüş ve burada "... mehabbetinden „Şefaât ya Rasûlallâh" diyecek mahalde seyâhat yâ Resûlallâh demişim, hemân Hazret tebessüm edüp "Şefaâtî ve seyâhâtî ve ziyaretî ve Allâhümme yessir bi's-sıhha ve's-selâme deyüp fâtiha" dediler" (Evliya 2006, I, 12).

Bu rüyadan da anlaşılacağı üzere Evliya seyahate aşırı düşkünlüğü rüyasında bile onu etkilemekte bu arzusunu peygambere dil sürçme yoluyla da olsa ifadesine sebep olmaktadır. Mekke ve Medine'yi anlattığı kısımda Peygamberimizin kabrini ziyaretinden sonra bu rüyayla bağlantı kurmuş ve bu bağlantıyı şu cümlelerle ifade etmiştir. "Hatta elli senesinde âlem-i sabâvetimizde [işâret-i imâmet edüp âhir müezzinlik edüp bades's-salât dest-i şeriflerin bûs edüp „Şefaât yâ Resûlallâh dedüm". (Evliya 2005, IX, 325) Yine bir başka yerde *Âyâ âlemi temâşâ edüp arz-ı mukaddese-ye ve Mısra ve Şama ve Mekke vü Medîneye varup ol mefhâr-ı mevcûdât hazreleriniñ ravza-i mutahharasına yüz sürmek müyesser ola mı?* (Evliya 2006, I, 9) diye bir dilekte bulunmuş ve bu arzusunun 1082 yılının Zil-hicce ayının ilk günlerinde yerine geldiğini görmekteyiz. Bir başka anlatımla Evliya'nın seyahatlerinin asıl amacı öncelikle "edâ-yı hacc eylemek arzusuyla seyâhata talîb ü râğib olup" (Evliya 1998, II, 3) Peygamberin kabrini ziyaret olmakla beraber bu arzusunu değişik meşguliyetleri sebebiyle ancak 1082 yılında gerçekleşebilmiştir. Bir defasından Şam'a kadar Hac niyetiyle gelmekle beraber bu isteğini gerçekleştirilmeden geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu arada yeri gelmişken şunu açıklamak gerekmektedir ki; her devirde pek çok samimi müslümanın başlıca arzusu, isteği hac ibadetini yerine getirmek ve bu vesileyle mukaddes yerleri yani Mekke'de Kâbe ve Medine'de Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmek olmuştur. Hac ibadetinde insanı çeken unsurların neler olabileceği hakkında bir inceleme yapılacak olursa bunun sadece İslam'ın beş şartından birisi olduğu için her samimi müslümanın bunu yerine getirmek için çaba gösterdiğini söylemekle yetinmek doğru olmaz. Özellikle şartlarına uygun olarak yerine getirilmiş bir Hac ibadeti neticesinde günahkâr ve kusurlu olan Müslümanların eğer bu ibadetleri kabul edilirse Hac ibadetinden sonra „sanki annesinden doğduğu gün gibi masum ve günahsız olacağı" hakkında İslam Peygamberinin müjdesini de göz ardı etmemek lazımdır. Mali gücü yerinde olan herhangi bir müslümanın bundan imtina etmesi halinde uğrayacağı uhrevi ceza ve uyarılar da burada bu isteği kamçılayan bir etken olduğunu unutmamak gerekiyor. İslam dinindeki mevcut ibadetler içinde en

1. Meşkure Eren, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma. İstanbul 1960.

kapsamlı ve pek çok detay içeren Hac ibadeti hakkında burada izahat vermek konu bütünlüğüyle örtüşmediğinden bu konuda hazırlanmış müstakil kitaplara veya Ansiklopedilerdeki ilgili maddelere müracaat edilebilir.¹

Fakat bugün de bütün İslam dünyasında bu isteğin artarak devam ettiğini ve bu sayının inanılmaz rakamlara ulaştığını görmekteyiz. Öyle ki artan bu talebi karşılamaya güç yetiremeyen Suudî Arabistan hükümeti çareyi kota sisteminde bulmaktadır. Suudî Arabistan'ın 1987'de İslam ülkeleri Dışişleri Bakanları konferansında kabul ettirdiği bir karara göre Hac'da kota uygulaması başlatılmıştır. Halen Türkiye'nin kotası nüfusuna oranla 70.000 civarındadır. Müracaatlar bu sayı esas alınarak kabul edilmektedir.²

Evliya'nın şanslı bir hacı olduğu bugünkü gibi bir kotaya tâbi olmamasından değil o yıllarda çoklukla cereyan eden Hac kervanlarına yapılan saldırılara uğramasından ve Hac dönüşü Mısır yolunda kaybolan devesini bulmak için sağa sola koşturup kervandan uzaklaştığında başına bir şey gelmeyip canını kurtarmasından anlaşılabilir (Evliya 2005, IX. 799-800). *Seyahatname*'nin Mekke bölümünde anlatılan hacca gelen kadınların hac ibadeti esnasında çektiği zorluklardan bahsettiği kısımlarda anlattığı feci vakalardan birisi içerik itibarıyla *Silahdar Tarihi*'nde yer alan Hac kervanlarına ve Sürre alayına yapılan kanlı bir baskınla inanılmaz derecede birebir örtüşmektedir.³ Bu olayı onunla ilinti kurabilmek biraz imkânsızdır. Geç bir tarihte olması nedeniyle Evliya'nın o tarihlere kadar hayatta olmasına ihtimal vermek de biraz müşkül görünmektedir. Adı geçen bu acıklı ve üzücü olay 1103/1691 tarihinde gerçekleşmiştir. Farklı olduğuna kani olduğumuz benzer bir olayın *Seyahatname*'de anlatılan şekli şöyledir:

Fi zemânînâ taife-i nisvâna Ka'be; doğup büyüdüğü kapusu eşiğinin içyüzüdür. Taşra çıkmaya, eğer merhûme olursa andan ol zemân çıka. Eğer mümkün ise hânesinin bir köşesine defn edeler. Zîrâ bu râh-ı Ka'be'ye varan ehl-i ırz kimseler bilir. Bir nisvân tâyifesinin çektiği alâm-ı şedâyidi, zîrâ nice bin nâmahrem haşarât içinde enüp binmede konup göçmede bir belâyı azîmdir. (Allâhümme afinâ) husûsan emn-i tarîk olmadığınan [...] sene tarihinde Konakçı 'Alî Paşa ... Senesinde Reşîd oğlu nâm 'Urban huccâcı müslimîni nehb ü gâret uryân etdükdde yigirmi taht-ı revân tâyife-i nisvân ve nice yüz bin mahâfeler ile cevâri ve nisvânları 'uryân edüp ol çöl ve çölis-tanda pâpûrehne ve serpûrehne obalarına götürüp günâgün rencîde ederek ol nâzenîn havââtınları hıdmet etdirirlerdi. Nicesi cudan ve nicesi şiddet-i hârdan merhûme oldılar. Nicesi bahâları ile halâs oldılar. Ve nicesi anda kalup evlâd sâhibi oldılar. Ne'uzû bi'llâh

1. Hac kelimesi, fıkıh terimi olarak im-kâmı olan her müslümanın belirlenmiş za-man içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yap-tığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapça'da hâc (çoğulu huccâc) Türkçe'de hacı denir. DİA XIV. 381. Ayrıca Mekke ve Medine hakkında yazılan bazı eserler de şunlardır; Arnold, Toynbee Unaufhaltsam wächst die Stadt (Cities on the Move), İngilizceden çeviri, (Stuttgart, 1971), s. 131. Medine şehrinin tarihi Mısırlı tarihçi için Samhudi, Vefâu l-vefâ, III (Beirut 1984): s. 156-173; Eyyûb Sabrî Paşa, Mirât-ü Medine (İstanbul 1304/1886,) s. 295; W. M. Watt, "Medîna", EI2, V (1986): s.994; W. M. Watt, Muhammed at Medina, (Oxford 1956): s. 154; Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, Semavi Eyice "Cami" DİA, VII, (1993): 46-92; Hadis kitaplarındaki ilgili yerler için bakınız. Buharî, Fâzlu's-salât fi mescid-i Mekka ve'l Medine I, 6, Müslim Hac, 505-511.

2. "Hac", DİA 14 (1996): 382-416. Her ne kadar burada verilen rakam 60 bin ise de tarafımızca bugünkü nüfus esas alınarak kontenjan için 70 bin rakamı uygun görülmüştür.

3. Silahdar Fundıklılı Mehemed Ağa, Silahdar Tarihi, İstanbul 1928. 611-612; Aytekin Yılmaz, Osmanlı Dönemi Edirne-Mekke Hac Yolu, H.1008-1214/ 1600-1800, İstanbul 2001. 30 (basılmamış Yüksek Lisans tezi).

hakîri pür-taksîrin bu mahalde tesvîdi şeri farza muhâlifdir. Ammâ dağ-ı derûnumdan tahrîre cür'et etdim. Zîra ol inhizamda hakîr hâzır idim. Manzurum olduğu sergüzeşti serencâmdır ki tahrîr olundu”(Evliya 2005, IX, 367-368)!

Evliya Çelebi ile ilgili biyografik eserlerde ve bazı çalışmalarda Hac ziyaretine Edirne’de Padişah ile buluşmalarından sonra kararlaştırdığı ortak bir düşünce halini almıştır. Bunu doğrulayıcı olarak bu ifadeler Evliya’nın gezisine de başlama sebebi hakkında manevi bir işaret beklediği de eklenmiştir. Bu yaygın görüşe göre; Evliya Çelebi, *Kadir* gecesinde *Eyüp Sultan*’ı ziyaret ettikten sonra evine gelmiş ve o gece ritüasında babası ve hocası *Evliya Mehmet Efendi*’yi görmüştür. Her ikisi de kendisine hacca gitmesini tavsiye etmişlerdir. Fakat bu hac ile ilgili anlatılan kısımda bazı açıklayıcı ilavelerde bulunmak gerekmektedir. İstanbul’a bu son gelişinden kısa süre öncesinde yaşanan bazı olayların onun üzerinde etkisi büyüktür. Özellikle Osmanlı ordusunun yaşadığı *Rabe* bozgunu Evliya’yı derinden etkilemiştir. Bu mağlubiyet sonrasında orada karşılaştığı *Kazancızade* isimdeki bir âlim zat tarafından kendisine yapılan nasihatler haccetme arzusunu öne almasına neden olmuştur. Burada dikkat edilecek bir husus da o sıralarda cereyan eden pek çok harp ve mücadelelerde görülen zaaf ve mağlubiyetlere olan yaklaşımdır. Klasik olarak bu gerileme alametlerinin sebepleri olarak ahir zamanın yaklaşması ve tabir yerindeyse olup biteni bir çeşit kıyamet alameti gibi gösterilmesidir. Bu yüzden Evliya Çelebi’nin üzerine çoktan beri düşmekte olan Hac ibadetini bir an önce geciktirmeden yerine getirmesi ve sonrasında dünyevi işlerden el etek çekerek züht hayatına dönüş yapması tavsiye olunmuştur. Yine Girit’in fethi sırasında karşılaştığı Samudi veya Söylemez Dede’nin nasihatleri içinde yer alan bozulmuşluk ve bununla ilgili ifadeler ilginçtir.

Söylemez Dede: .... Hemân Kandiye fethi gibi niçe feth [u] fütühâtlarda bulunup niçe haccü’l-ekberler edüp seyâhat-i sa’âdet-i dâreynde nâ’il olasın. Bu niyyete el-aşk rabbâh” deyü hâmuş-bâş oldu. Hemân hakîr eyitdim:

“Sultânım, küstâhlıktır ammâ Kandiye fethinde bulunasın buyurdunuz ammâ ne zamân fethi görebiliriz” dediğimde,

“Evliyâm, sırr-ı Hudâ’dır. Söz bunda sözüm gibi sende kalsın. Bizim Kandiye kal’ası içre bir büdelâca Yoro nâm bir papasımız vardır. Anınla üç yıldır ki yarışımız(?) vardır. Ol Cenâb-ı Kibriyâ’ya ricâ edüp Hazret-i Mûsâ ve Hazret-i İsâ ve Hazret-i Muhammed’i şefî’ dutup,

‘Kandiye kal’asın bu zâlim askerlere verme’ deyü ricâ etdikde ricâsı kabûl oldu. Bu cife ma’deni dahi gördüm ki Kandiye altında be-her gün hûn-ı benî âdem değil cân-ı benî insân âb-ı revân gibi cereyân edüp niçe kerre yüz bin mahlûk-ı Hudâ telef oluyor.

Hemân dâğ-ı derûnumdan **çirkef-i dünyâ olan tîmâr [u] ze’âmetim** terk edüp bu gâra girüp niçe çille-i merdânlar çeküp du’âlar edüp,

‘Kal’a-i Kandiye fethin dest-i İslâma nasîb eyle’ deyü ricâ etdikde bana bir ilhâm-ı Rabbânî gelüp,

1. Ayrıca onun daha Hac ibadetine çıkmadan yaptığı duayı buraya almak lazımdır: “ ve yessîr seferi’l-’arzi’l-mukaddese ve seyâhâtî’l-bilâd ve’z-ziyâreti (c. I.26).

‘Yâ Alî! Benim bir Yoro nâm dostum, Mûsâ ve Îsâ ve Muhammed Habîbim Şefî’ dutdu, yohsa sen benim Veys el-Karanî gibi âşıkım mısın kim anların ricâsın bozup **bu kal’ayı anların himâyesinden alup müslim ve gayri müslim Şekilli kullarıma bu kal’ayı verem’** deyü böyle bir nidâ gelince hemân bu Alî za’îf alîl eyitdim:

Îlâhî ol sana Mûsâ’yı ve Îsâ’yı Şefî’ dutdu ise ben senin izzet-i Celâl-ı azamet-i Kibriyâ-yı Ceberût’unu ve yüz yigirmi dörd bin peygamberlerini ve yetmiş yedi bin sıfât-ı kümmelîn gavs-ı a’zamlarını ve Veys el-Karanî âşıkın Habîbin Muhammedü’l-Mustafâ aşkına otuz iki dişin çıkardı ve yere kendi kanın dökdü, anları dahi şefî’ dutarım.. (Evliya 2003, VIII, 199-200).

Burada hikâye uzun olmakla beraber özellikle italik kısımlardan görüleceği üzere o günkü dindarların Dünya’ya bakışı ve Müslüman askerlerin görünüşü etkilemiştir. Burada askerler içinde yer alan Vassallardan gelen gayr-i Müslim askerlerin oluşturduğu manzara da dindar ve tutucu kişileri olumsuz anlamda etkilediği bir vakiadır.

Burada şunu belirtmekte fayda var, Evliya bazen kendi söylemek istediği şeyleri birisi üzerinden söyleyerek eserinin tamamlandığı tarihlerde çoktan vefat etmesi muhtemel olan kişilere dayandırarak söylediği de düşünülebilir. Her ne kadar Avrupa’daki 7 Krallık yeri gezdiği konusu havada kalsa da onun en azından Viyana’yı ve bazı akıncı birlikleriyle katıldığını söylediği akınlarda Avrupa’nın önemli bazı şehirlerini tanımış olması mümkündür.¹ (Evliya 2003, VIII, 199) Oralarda biteviye devam eden bu hummalı çalışmaların ileride Osmanlıların aleyhine gelişeceğini daha o zamandan anlamış veya tespit etmiş olması da mümkündür. Elçiyle beraber gittiği Viyana’da yapılan barış anlaşmasının nedeninin Osmanlılarla savaştan bir çekinme nedeniyle olmayıp Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan mücadelesinde iki ateş arasında kalmamak için böyle bir yola başvurmak zorunda kaldığını söyleyen Avusturya heyetinin ifadesine yer verir. Bu konuda kendinin taşıdığı endişelere bu tür bir destek arayışı çok ilginçtir. Bu türden endişeler karşısında eserinde bu tür konulara bolca yer vermiştir. Artık bu aşamadan sonra Evliya devlet idaresinde ve işleyişin her kademesinde başlayan bu bozukluğun düzeltilmesinin güçlüğünü kavradığını bu satırlar gösterir. Bu yapı değişmedikçe bundan sonra yapılan savaşların kazanılmasının artık çok güç olduğu hakkında pesimist yaklaşımları onu bu noktada uzun zamandır yapmayı planladığı hac ziyaretini öne almasına ve bunu gerçekleştirmek için daha da hızlı davranmasına neden olmuştur. Özellikle Kazancızade isimli zatın ısrarla ona öncelikli olarak Hac tavsiyesinde bulunması da çok dikkat edicidir. Bu tip kötümser yaklaşımların yaygınlaşması ve devlet işleyişinde neredeyse *Koçi Bey Risalesi*’nden çok kısa bir süre sonra da olsa *nasihatname* ve hal çarelerine dair yazılan eserler içinde Evliya’nın eserinin gözden uzak tutulmaması gerekir. *Seyahatname* bazı bölümlerinde yer yer başkalarından alınma görüşlerin yer aldığı fakat pek çok konuda gezdiği yerlerde veya savaşlar sırasında alınması gereken önlemlerle ilgili orjinal düşüncelere sahip olma bakımından da zengin materyale sahiptir (Evliya, VII, 29-42). Rabe bozgunu sonrası yaşananlara

1. Hattâ bu hakîr i pür-taksîr sene 1074 târîhinde Raba suyu inihâmından sonra Nemse çâsârî kralına varup andan pasaporta nâm hatlar alup Bahr i Muhit kenârında Lonçat şehrine ve Donkarkız ve Danimarka vilâyetlerine ve Alman deryâsı kenârında Filimenk kralının pây i taht olan Amisturdam vilâ-yet-lerine ve niçe yüz pâre şehirlerine ve yedi krallık vilâyetlerine gidüp seyâhat ederken... (Evliya 2003, VIII, 199).

bakılabilir.¹ Burada karşılaştığı Kazancızade Süleyman Ağa'nın Rabe (Raab) bozgununu şöyle yorumlamakta ve sonunda Hac işine Evliya'yı teşvik etmektedir.

Kazancızâde ile cân sohbetleri etdik. Esnâ-yı kelâmıda hakîr eyitdim:

"Sultânım bu seferde ne aceb renc-i anâ ve şiddet-i şitâ ve kesret-i matar çeküp münhezim olduk" deyü su'âl etdim. Su'âlîme cevâb buyurdular kim:

"Evliyâm meclis Allâh emânetidir. Çünkü su'âl etdin, ammâ bu sırr-ı Hudâ Allâh için olsun burada kalsın, ammâ cân kulağıyla dinle kim vâkif-ı esrâr olasın" dedikte,

"N'ola sultânım dedim?" **Ve mine'n-nasâyihi'l-garâ'ib min kelâm-ı Kazancızâde Süleymân Ağa:**

Buyurdular kim, "Evliyâm, evvelâ bu bizi bozan Nemse küffârları ibtidâ sulha muğâyir bir iş edüp Budin eyâletinde Hamzabeğ ve Erçin ve Penteli ve Val ve Cânbeğ nâmân kal'aların yakup ve yıkup cümle halkın esîr etdiği ecilden anın mukâbelesinde ser' ile biz de üzerlerine sefer edüp sahrâ-yı Üstürgon'da yigirmi yedi bin küffârlarını kılıçdan geçirüp kal'a-i Uyvar'ını feth edüp tevâbi'âtından otuz yedi pâre kal'alar dahi feth edüp yetmiş yedi bin esîrleri alınıp bu kadar elleri vilâyetleri nehb ü gâret olunup,

'El-amân ey güzîde-i Âl-i Osmân' deyüp harâc-güzârlık kabûl edüp elçilerin gönderdi, Sadrı'zam elçilerin gerüye dönderdi. Küffâr tekrâr resûl gönderdi ve sulha rağbet edüp elçileri yine reddolundu.

Bu hâl üzre küffâr mazlûm olmuş idi. Beri tarafda bizim vüzerâlarımız asker-i İslâmı ve re'âyâ vü berâyâları müte'ezzi edüp cemî'i mevâcibât mesârifâtları bâd-ı hevâdan bedel ve iştirâ ve nüzûlât ve sâ'ir tekâlifâtıdan çıkarup tahsîl-i mâl etmeğiçün ve hazz-ı nefisleriçün askerî tâifesinin burunları sefer etmek ile kırılın içün, böyle bir bî-ma'nâlar edüp Yenikal'ayı fukarâ ricâsıyla feth edince bu kadar cân helâk olup bu kadar mâl-ı hazâ'in beytü'l-mâl-ı müslimîn hebâya gidüp bir kara mankır fâ'idesi olmayup yine yere berâber münhedim edüp cümle hükkâmlarımız dimâğ u gurûr hâsil etdiler ve hodbînlik ve hodre'ylik ve hodfûrûşluk ve hodpesendlik etdiler.

Âye[t]: Ve خلق الانسان ضعيفا ² olan garîb benî âdem kendü vücûdun bilmeyüp bu haslet-i zemîmeden birine mübtelâ olsa cümle hüsn-i tedbîri sû-i tedbîr olup işledüğü işler cümle sehv ü hatâ olur ve bâde nûş ve fâsık u fâcir u lûtî olan hâkimler istidrâc ile cihân-ârâ olsa da âye[t]:

سنستجدرهم من حيث لا يعلمون. و املی لهم ان كيدي متين

nassı üzre yüzü ak olup âkıbeti hayr olmayup âkıbet-kârı âk olup hışm-ı pâdişâh ile mesmûmen helâk olur.

İşte cânım Evliyâ Çelebim, bizim tâze cüvân nev-zuhûr hâkimlerimiz hodre'ylikleri sebebiyle Rabbü'l-âlemîn küffârı üzerlerimize musallat edüp bu nehr-i Raba>da böyle münhezim olup dîn-i mübîne böyle rahneler gelmeğe bâ'is olup

1. Evliya, VII, 29-42.

2. Kur'ân, Nisâ 28; "Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."

3. Kur'ân, A'râf 182-183; "Hiç bilmeyecekleri yerden yavaş yavaş helâke yaklaştıracamız. Onlara mühlet veriyorum, çünkü benim tuzağım çetindir."

devlet-i Âl-i Osmân>a bu kadar rüsvây-ı şe'n geldi ve kal'a-i Leve>sinde dahi bu kadar bed-nâmlık olup Leve kal'ası ve Litre kal'ası dahi elden gitdi. Hudâ-yı Mûte'âl dahi bedterinden hıfz ide» deyü cevâb etdiler.

«Hemân Evliyâm eğer âkıl isen bu seferlerde bulunmayup azm-i Arabistân edüp {müfred}:

Mücerredî be-hakikat azîm saltanat est¹

demişler.

Bu seferlerde ve dünyâda her ne kadar salt u sebûkbâr âdem olursan ol kadar râhat olursun.” dedikde Kazancızâde'nin dest-i şerîfin bûs edüp bu pendleri gûşuma mengûş edüp cemî'i umûrumuzu Rabbü'l-izzet'e tefvîz edüp ol gece memlûklarımızın cümle yorkan ve kebe ve lenselerin ve gayri bâr-ı sakîlleri ve cemedân ve serâvîl ve kamîsleri cümle ihrâk edüp ancak dervîşâne birer ihrâm alıkoyup sehel sebûkbâr olduk. (Evliya Çelebi 2003, VII, 41-42)

Tekrar Hac ibadeti için yola çıkışına dönecek olursak, Evliya'nın hemen rüyasının ertesinde yakın arkadaşı *Sâilî Çelebi* ve üç yoldaş ve sekiz kölesiyle 12 *Muharrem* 1082 (21 Mayıs 1671)'de İstanbul'dan yola çıkmıştır. Evliya, gezi güzergâhını alışılmış bilinen Hac güzergâhlarından farklı bir rotada yürütmüştür. Burada ilgi çekici olan o günkü Anadolu'nun sosyal ve siyasî olarak içinde bulunduğu durumdur. Zira o yıllarda Hac kervanları sıklıkla *Celâliler* tarafından yağmalanıyor, karşı koyanlar öldürülüyor veya geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Evliya'nın Şam'a gelinceye kadar yapmış olduğu bu yolculuğun sahifelerinde bu tehlikelerin her türlüünü görmek mümkündür. Bugüne değin yapılan araştırmalarda bu güzergâhın izlenmesi Evliya Çelebi'nin görmediği yerleri gezme arzusuyla ilişkilendirilmiştir. Buna şu görüş de ilave edilebilir: Belki bu sefer ki yolculuğunda ona farklı bir yol haritası takip etmesi ve bir nevi Padişah'ın nedimi ve müfettişi olarak diğer bölgelerden haberler getirmesini sağlamak düşüncesi de olabilir. Bu sebeple vaki görüşmelerde kendisinin belirlediği yeni yol ve istikamette izin almıştır. Özellikle Padişah veya Sadrazamdan alınabilecek böyle bir emir ve ferman veya imtiyazlı oluşunu belirten bir resmi bir dokümanın faydaları sayılamayacak kadar çoktur. Hiç şüphesiz gezip göreceği ve gideceği yerlerde kullanmak üzere diğer aldığı belgelerin yanında bu belgelerin faydalı olacağı kesindir. Evliya Çelebi'nin sultanla olan tanışıklığının eskilere dayandığı ve bu görüşmeden önce de değişik vesilelerle karşılaştıklarını bilmekteyiz. Bu karşılaşmalardan birisi de Evliya'nın Kırım'dan dönüşünde gerçekleşmiştir.

Hemân ol ân kâ'immakâm paşanın kethudâsı Kara İbrâhîm Kethudâ'ya varup ol dahi hakîri Kâ'immakâm Mustafâ Paşa'ya götürüp dest-bûs etdikde,

“Hay Evliyâm safâ geldin. Yâ seni elçi paşa ile Nemse kralına gitdi işitdik” dedikde,

“Belî efendim, sahîhdir. Üç yılda yedi krallık yeri geşt [ü] güzâr edüp vilâyet-i Erdel'e andan vilâyet-i Krakov'a, andan vilâyet-i Kırım'a, andan Mehemmed Geray Hân ile Dağistân'a, andan vilâyet-i Maskov'dan Maskov elçisiyle Azağ'a, andan Ak

1. Bekârlık gerçekten büyük bir saltanattır.

Mehemmed Paşa karındaşınız ile şimdi Havsa kasabasına, andan hakîri sultânıma gönderdi. İşte cümle fakîrâne müfîd [ü] muhtasar hedâyâları ve işte mahabbetnâmeleri” deyüp cümle hedâyâlar makbûl olup cümleden ziyâde doğanlardan hazz edüp,

“Yâ Evliyâm, sakın saklama. Sende yahşi toykun ve sunkur kuşları var imiş, haber aldım. Anları bize getir, sa’âdetlü pâdişâha verelim ve sana bî-hisâb ihsânlar aliverelim ve ne dilerse verelim” dedikde,

“Azamet-i Kibriyâ hakkıyçün sultânım, üçü de Çerkez vilâyetinde Hatukay köyünde sovukdan buyup öldüler. Ancak ikisi kaldı” deyince,

“Âferim işde anları bize getir” dedikde “el-emrû emrüküm” deyüp. Avcılığıyla meşhur olan IV. Mehmet’e kartal, doğan gibi avcılıkta yararlı olan kuşlardan getirmişti. Bu vesileyle Padişah tarafından huzuruna kabul edilerek o güne kadar gezdiği yerler bir kez daha kendi ağzından anlattırılmıştır. Bu karşılaşmalarında Padişah da onu tanıdığını belirterek ve Evliya’yı çocukluğunda Kaya Sultan’ın yanında gördüğünü ve Evliya’nın kendisine orada da hizmet ettiğini ifade etmiştir.

Doğru Kara Kethudâ İbrâhîm Ağa’ya varup andan Kâ’immakâm Kara Mustafâ Paşa’ya varup mukaddemâ Edirne’de görüşdükdü taleb ettiği sunkuru ve toykunu va’demiz üzre paşaya hedâyâ verüp ol dahi telhîsci ile iki dâne ibret-nümâ mürğbâzları sa’âdetlü pâdişâha gönderüp cümle doğancıbaşı ve çakırcıbaşı ve atmamacıbaşı ve şâhincıbaşı nâm ağalar ve gayri şikâr ağaları,

“Müddet-i medîd-i ömrümüzde biz bunun gibi tûlemiş mercân gözlü ve bu tonda böyle iri toykun ve sunkur görmedik” dediklerinde hemân sa’âdetlü pâdişâh,

“Tiz bunu kim getirdiyse dahi gayrilerin getirsin” dediklerinde kâ’immakâma haber gelüp kırk kerre yemîn billâh etdim, halâs olamadım.

Âhır-ı kâr Çerkez vilâyetinde olan kuşların kanatları ve kuyrukların kâ’immakâma gösterüp ol dahi hakîri kanat kuyruklar ile buyruklayup pâdişâh-ı âlempenâhın huzûruna varup zemîn-bûs edüp hayr du’âlar ve senâlardan sonra kuşların cenâhların gösterüp,

“Pâdişâhım bunlar Çerkezistân’da öldüler. Pâdişâhıma gelenlerden gayri kuşlarım yokdur” deyü yemîn billâh etdikde Hudâ yarlığasın Vâni Efendi,

“Hünkârım bu Evliyâ Çelebi tâ Erzurûm’umuza Melek Ahmed Paşa yılından berü bilirim. Sözünde sâdik bir seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî âdem kulundur. Eğer dahi bâzları olsa pâdişâhımdan dirîğ etmezdi” ded[ik]de, bizzât hünkâr eyitdi:

“Ben de bilirim. Âlem-i sabâvetimizde Kaya Sultân yanında bize çok hidmet etdi” ded[ik]de iki kerre zemîn bûs edüp lisân-ı Tatarca niçe güne du’âlar edüp ol kuşlar sebebiyle Maskov diyârın ve Dağüstân ülkesin ve Çerkezistân’ı ve Heyhât sahrâsı ve Kalmığ’ı ve kavm-i Heşdek’de yetmiş gün yatsı namâzı vakti olmayup salât-ı işâyı kılmadığımızı hikâyet etdikde Vâni Efendi,

“Belî ol diyârda işâ namâzı kılınmaz, zîrâ iki sâ’at olmadan sabâh namâzı olur” deyüp şehâdet etdi.

Ve niçe su'âller edüp cümle Vâñ Efendi'nin su'âllerine cevâblar verdim.

Andan sa'âdetlü pâdişâh Leh ve Çeh ve İsfaç ve Nemse ve Filimenk ve Alman ve Ungurus ve'l-hâsıl üç yılda Beç'de ve Prak'da ve Macar'da ve Hirva[di]stân'da seyâhat etdiğim yerleri yedi gün kâmil su'âl edüp ekseriyyâ Beç kal'asın ve Yanık kal'asın su'âl edüp andan sekizinci gün kuşlar için bî-hisâb ihsân [u] in'âmlar edüp yine kâ'immakâma geldim, kazıyye-i serencâmım bir bir nakl etdim.

Girit savaşından sonra da müjdecî olarak Edirne'ye gelen Evliya burada önce Vezir-i Azâm Fazıl Ahmed Paşa ile ve daha sonra padişahla buluşturulmuştur.

... hemâ[n] ol ân hakîri sadriâ'zama götürüp mülâkât oldukda Köpürlüzâde Fâzıl Ahmed Paşa hazretlerinin zânûsun bûs etdikde,

"Bire safâ geldin, Evliyâ" dedikde yine dest-bûs edüp Alî Paşa'nın ve Zekerıyyâ Efendi'nin ve sâ'ir a'yân-ı vilâyetin cümle mektûbları ve arz-ı mahzarların verdikde,

"Şimdi paşa ne mahal dedir?" dedikde,

"Hâlâ sultânım, Manya'da Zarnata kal'asın tamâm edüp iki kal'a dahi binâ etme-ğičün ol cânibleri muhâfaza edüp hâlâ hakîr Arnavudluk içinde beş aded sancak askerlerin fermân-ı pâdişâhî üze Manya muhâfazasına sürüp şimdi hakîr huzûr-ı şerife geldim" dedikde,

"Hele Manya gazânız mübârek ola" dedikde,

"Sultânımın himmet-i aliyyesiyle Kandiye kal'ası feth olduğundan Manya küffârı sultânımın samsâm selle-seyfi havfinden amân deyüp kal'a-i Zarnata'yı verdiler, yohsa güzide Manya vilâyeti kanda kan içinde görünürdü."

"Yâ kal'ayı nice müceddeden binâ etdiniz?" dedikde hemân koynumdan Manya kal'asının ve yetmiş yedi pâre kurâlarının eşkâlleri ve esmâlarıyla tahrîr etmişdim, meydân-ı mahabbete koyup bu eşkâl-i hayâl-pesend kal'a cümle der-i divâr tabyaları ve câmi' ve mesâcid medrese tekyelerinin eşkâl [ü] nâm [u] nişânı tasvîrin gördükde,

"İlâhî berhordâr-ı ömr ol" dedikde zemîn-bûs edüp kal'anın miftâhların zerdûz kîse ile eline verüp,

"Gazânız mübârek ola kim bir sâl-i gazâda hem Kandiye fâtihi oldun ve hem Manya vilâyeti gibi bir mülke Âl-i Osmân pâdişâhını mâlik etdin" dediğimde sürû[r u] safâsından at deyüp telhîsî ileri gidüp kendüler dahi sa'âdetlü pâdişâha revâne olup hakîri ma'an huzûr-ı pâdişâhîye götürürken bâğçe-i hâssda hakîre âdâb-ı meclisi sehel işrâb edüp andan Yıldırım Hân kasrında pâdişâha varup miftâhları ve Manya kal'ası tasvîrlerin huzûr-ı pâdişâha koyup pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri miftâhın safâsından ve kal'anın eşkâl-i resminden hazz edüp,

"Bire ne güzel mehâbetli kal'a imişler" dedikde Sadriâ'zam,

"Kal'a fethi müjdesiyle miftâhları getiren ve bu kal'ayı tahrîr eden Melek Ahmed Paşalı Evliyâ kulunuz Kandiye gazâsında bizimle bile idi. Ba'de'l-feth Manya'ya gönderdim. Şimdi bundadır" dedikde sa'âdetlü pâdişâh eydir:

“İşte hikmet-i Lokmân’dan haber alup söyledelim” dedikde hemân Silâhdâ[r] (—) Ağa gelüp, “Gel beri Evliyâ Çelebi” deyüp üç kerre pertâb edüp ser ber-zemîn edüp eyitdim:

Âfâkı şehâ ma‘deletin nûr pür etsin
Hurşîd gibi encümen-i dehre çerâğ ol,
Dâdâr-ı cihân eylesin âlemi sensiz
Her kande isen pâdişâhım dünyâda sağ ol

deyü bî-bâk u bî-pervâ bu ebyâtları bi’t-tamâm terennüm edüp ve niçe güne du‘â ve senâlar edüp, “Pâdişâhım cihân durdukça sağ olup elhamdülillâh devâm-ı devlet-i pâdişâhımda Kandiye kal‘ası gibi sedd-i Ye‘cûc ve sedd-i İskender ve kal‘a-i Kahkahâ-misâl bir sedd-i mefîn kal‘a fethinde bulunup ibtidâ-i fethinde ezân-ı Muhammedî okumak bu abd-i ahkara müyesser olup andan Manya gibi bir bî-amân derbend-i calender vilâyeti feth edüp bu eşkâlde binâ-i azîm kal‘a yapup böyle bir güne tasvîrin yazdım. İnkırâzu’d-devrân dest-i İslâm’da mü‘ebbed ola” deyüp hâmûş-bâş oldum.

El-hâsıl vakt-i gurûba varınca kâmil üç sâ‘at lâübâlf kelimâtlar edüp her su‘âllerine cevâblar verüp hakîre üç yüz altun ihsân edüp sadrîa‘zam ile sarâyına gelüp ol gece sarâyda yatup ale’s-sabâh bir semmûr hil‘at-i fâhire ve bir kat libâs-ı nâdire geydirüp Edirne şehrinde kâmil bir haftada üç kerre huzûr-ı pâdişâha varup her gece sadrîa‘zam ile sohbet-i hâslar edüp Manya’dan sonra seyâhat etdiğim yerleri su‘âl ederdi.

Ba‘dehu niçe a‘yân-ı kibâr efendilerimizle görüşüp cân sohbetleri edüp yine Edirne şehrin seyr [ü] temâşâyâ meşgûl olduk (Evliya 2003, VIII, 345).

Evliya’nın Seyahatname’deki anlattıklarını esas alarak, bu kabul sırasında yukarıda geçtiği üzere Girit’in fethini ve oradaki kale ve çevresini kendi eliyle çizdiği planlar ve resimlerle padişaha bir bir anlattığına da tanık olmaktayız. Bu karşılaşmada da bir şekilde daha önce kafasında planladığı yerleri görüp tanımak amacıyla yeni gezi rotası hakkında yardım ve isteklerde bulunduğunu tahmin edilebilir. Ayrıca Evliya’nın Rabe bozgunundan sonra Kazancızade Süleyman Ağa’nın kendisine olan nasihatleri ve Girit’te karşılaştığı velayetini *Seyahatname*’sinde bir hikâye ile anlattığı Samudî veya **Söylemez** Dede’nin de tavsiyesiyle Hac işine iyiden iyiye karar vermiştir. Bu arada Hacca gitmek ve sonrasında Mısır’a seyahat için bahanesi de vardır. Buraya yeni tayin olunan İbrahim paşa’yı görme isteğini şu satırlarla anlatır.

Badehu bu şehirden on iki günden sonra Sâhib-i devlet ve kesiretü’l-mürüvvet efendimizden [Fazıl Ahmed Paşa] Giriddeki ‘ahd ü mîsâkımız üzre Hacc-ı şerife, Mısır, nadirâtün li-âsr İbrâhim Paşa efendimize gitmek için mektûblar ve menzil emirleri ve bir küheylan esb-i siyâh ihsân alup ve gayr-i vüzerâ ve vükelâ ve ayân-ı kibârdan ihsân ü inâmlar aldık, husûsân Yeniçeri ağası Abdu’r-rahmân Paşa efendimizden yetmiş aded serdârın mukarrer nâmelerin ve yüz altun harcırâhın alup cemî-i ahbâb ile vedalaşup cihân kadar mâl-ı firâvânlar ve nice donluk akmiş-i fâhireler ve kâlâ-yı nâdireler edüp... (Evliya 2003, VIII, 346)

Diyerek yola çıktığını biliyoruz. Bu husus pek çok Evliya biyografisi ile uğraşanlar tarafından iyi tespit edilmemiştir. Hac gezisinin sebebi ve yola çıkış tarihini yalnız

İstanbul'da *Eyüp Sultan'da* görmüş olduğu rüya ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bunun sebebi Evliya -padişah ilişkisini ve o günkü anlayışı iyi anlamamaktan ileri gelmektedir.¹ Evliya Çelebi padişahın ve vezirlerin bir nevi gezgin nedimi, muhasibi de sayılabilir. Sanayi öncesi toplumların haberleşme vasıtalarından birisi hiç şüphesiz bu türden gezginlerdir. Gezinler değişik ülkelerin haberlerini taşıyan elçiler olma özelliğini post modern toplumlarda bile sürdürmektedir. Şayet o dönemlerde yaşadığımızı farz ederek olaya yaklaşırsak bu gezginlerin toplumdaki önemini daha iyi anlayabiliriz. Evliya, eserinde karşılaştığı paşalardan birisini anlatırken Amma Mehmed Paşa bir müverrih-i alem kimesne olmak ile han hazretleri huzurunda ve bu kadar ulema-yı tatar müverrihinler huzurunda.. (Evliya 2003, VIII, 17) 20. yüzyılın başında köy romanlarında haber kaynakları ve yeni olaylar hakkında bu tip gezginlerin rolünü seyyar, yani gezerek satış yapan kimseler yapmışlardır. O günün medyası diyebileceğimiz bu haber ağının aktörleri hiç şüphesiz milliyeti ne olursa olsun gezginler olmuştur. Masallardan başlayarak bu günün sinemasına, televizyonuna konu olan çizgi filmlerin konuları arasında gezginlerin maceralarını konu alanlar hep ön sıralarda yer almıştır. Bunlardan en ilginç olanı belgesel olarak hazırlanan "İpek yolu" isimli çalışmadır. Bugün sert eleştirilere maruz kalan pek çok seyyah o günün bir masal kahramanı eserleri de gerek sözlü gerekse yazılı olanları bugünün "çok satar"ı sayılabilecek eserleridir. Evliya'daki bazı uydurma rivayetlerin hiç olmazsa anlaşılması güç olanlarının önemli bir kısmını o günün toplumunun anlayışlarında aramak gerekir. Evliya'daki *Cengiz Han* ile ilgili anlatılanlar, Mısır hükümdarı *Mukavkis*'in Peygamberimiz ile ilişkisi hakkındaki gerçektışı rivayetler. Bu negatif örneklerle eklenebilir. Bütün bu rivayetlerin bize öğrettiği yalnız bir şey vardır ki; toplumun bütün bu konular hakkındaki bilgi seviyesinin durumunu gösteren birer belge olmasıdır. Toplumların aynası olan bu tip amatör araştırma sonuçları bize tarihteki yükseliş ve çöküşlerin sebebini anlamamıza olan yardımı dolayısıyla sürekli ilgi alanımız içerisinde bulunması gereken bir olgudur.

Evliya'ya tekrar dönecek olursak o günkü devlet başkanlarının veya ileri gelenlerinin bu tip gezginleri ne gözle gördüğünü anlayabiliriz. Hayatta yapmaya muktedir olmadığı şeylerden birisini başaran bu kimseleri dinlemek ve onlara maddi ve manevi katkı sağlamak, onlardan gelecek yeni haberleri beklemek veya gezilerini yazılı hale dönüştürmelerini istemektir. Belki Evliya'yı rast geldiği aksaklıklarla ilgili notlar almasında ve onu bu uyarılara yapmaya iten etkenlerden birisi de muhtemelen onun eserini tamamlayıp Padişaha veya sadrazama sunabilme ümididir.²

Hac yolunun istikametinde Afyon'a kadar gelen Evliya yolun bu kısmından itibaren yolu fazladan uzatmasına şahit olmaktayız. O, daha önce görmediği yerlerden Uşak, Simav, Kula, Alaşehir, Akhisar, Manisa, Menemen, İzmir, Çeşme, Sakız adası, Sivrihisar, Bodrum, Tire, Nazilli, Denizli, Muğla, Milas, Rodos, Kıbrıs ve Akdeniz'in bu bölgesindeki bazı adalarla, Elmalı, Isparta, Antalya, Alanya, Ermenek, Silifke,

1. Barthold ve Köprülü; Evliya'nın Padişahla buluşmasına inanmazlar: "Hayatına ait bir takım tafsilat, hükümdarlarla olan mülakatı uydurmaz." İslam Medeniyeti Tarihi D.İ.B. yayınları, Ankara 1977. 235.

2. Evliya Çelebi araştırmalarında bulunan bazı araştırmacıların iddiası onun bir nevi müfettiş işlevi gören bir devlet memuru olduğu şeklindedir. Bkz. Menderes Coşkun, "Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış edebî nitelikli Hac seyahatnameleri" Türkler c.11. 806- 814.

Adana, Misis, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Beyrut ve Kudüs'ü ziyaret eder. Aslında onun niyeti Mısır'dan gelen Hac kervanıyla yola devam etmektir. Fakat Evliya burada Mısır ve Şam kervanlarının bu sene 10 gün daha önce yolculuğu başlatmaları üzerine çıkarılan bir fermanı öğrenir öğrenmez rotasını diğer hac kervanına çevirir. Eğer Mısır'a bu kafileye yetişmek üzere gidecek olursa Mısır'dan kalkan Hac kafilesine yetişemeyeceği muhakkaktır. Ayrıca Evliya Çelebi zorda kalmadıkça deniz yolculuğuna çıkmaz ve bundan hazzetmez. Karadan Mısır'a gidecek olursa Sina çölü ve kat edeceği uzun yola tahammül de işin ayrı bir yönüdür. Özellikle Hac gecikme korkusu ağır basar ve kendisine daha yakın olan Şam şehrindeki Hac kervanına yetişmek üzere hareket eder. Hac yolculuğuna buradan itibaren o senenin Sürre alayı ile birlikte hareket eden İstanbul'dan gelen kervanla devam eder. Böylece ferdi olarak başlattığı Hac yolculuğuna Şam'dan sonlandırır.¹ Evliya elinde olan resmî belgelerden Şam'a kadar da olsa Hac yolculuğunda bolca istifade etmiştir. Elinde olan bu resmî belgeler sayesinde devamlı olarak o bölgenin en büyük mülki amiri veya o bölgenin mahkemesinde kadının hususi misafiri olabilmıştır. Yine Avrupa ülkelerine geziye başlamadan önce Evliya elçi heyeti ile birlikte bulunduğu Avusturya İmparatorundan bir çeşit berat almış olduğunu nakleder. Bu beratı gezisi sırasında kullanmış, Mısırdaki Sudan ve Afrika'daki diğer yerleri görmek için aynı şekilde bir üst düzey devlet görevlisinden resmî belge aldığını bilmekteyiz. Evliya bundan ironik bir biçimde şöyle bahseder: "ve nâmesinde Hâkiri tarif ve tabir öyle tasvîr etdi kim güyâ der-i devlet tarafından gelir bir mîr-i 'âlemiz" (Evliya 2007, X, 403).

Evliya, 1040 senesinin Muharrem ayının Aşure gecesi (20 Ağustos 1630) rüyasının ardından İstanbul ile başladığı gezisine Osmanlı devletinin hâkimiyetindeki bütün yerleri; Anadolu, Balkanlar, Orta Avrupa, Kırım, Mısır, Sudan ve Avusturya ve İran'ın belli bir bölümünü görmüştür. İran seyahati ile ilgili gezisinden genişçe bahsettiği halde Avusturya gezisinden bahsettiği bölümde Avusturya'dan sonra gördüğü yerlerin sadece isimlerini saymakla yetinmiş fakat detaylı bilgi verememiştir. Eserinde 2,5 sene gezdiğini söylediği yerler 3,5 sahifeyi geçmemektedir. Bu sebeple bu gezdiğini söylediği yerler bir tarafa gezisinin neredeyse tamamına şüphe ile bakılmış eserinin orijinalliği bile tartışmaya açılmıştır. Fakat sonradan Avusturya'ya gelen elçi heyetinin arasında isminin bulunması ile bu töhmet ortadan kalkmıştır.² Bu gezisinde Evliya Viyana ve çevresini ve bunun dışında kendi tabiriyle yedi krallıkları; Danimarka, Hollanda, Brandenburg ve bu bölgedeki ufak tefek diğer krallıkları dolaşmıştır. Fakat bunlardan kısa bahsetmesinin sebebi; bu eyaletlerde konuşulan dili bilmemesi başta

1. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara 1977. 235; F. Taeschner, Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen, II Leipzig, 1926. 38-40: "Auf seiner Pilgerfahrt, die Evliya i. J. 1081H./1670D. antrat, wählte Ev. nicht die allgemeine Pilgeroute quer durch Kleinasien, die er schon kannte, sondern, wohl aus dem Drange, Neues zu sehen, reiste er selbständig auf ihm noch neuen Wegen bis Damaskus; erst hier schloß er sich einer Pilgerkarawane an und reiste auf der üblichen syrischen Route nach Mekka, um von da auf der ägyptischen Route nach Kairo weiterzureisen." (Evliya Çelebi, hac seyahatini 1081/1670 tarihinde başlattığında, o herkes tarafından takip edilen kendisinin daha önce gördüğü Anadolu'nun ortasından geçip giden güzergâhı takip etmeyerek yeni yerler görmek ve tanımanın getirdiği zorlamayla o kendisine has bir yolu takip ederek Şam'a kadar geldi. Oradan itibaren Şam'dan kalkan Hac kafilesine katılarak klasik hac yolu üzerinden Mekke'ye kadar gelip oradan dönüştü bu sefer Mısır hac kafilesiyle Kahire'ye doğru yolculuğuna devam etti.

2. Karl Teply, "Evliyâ Çelebi in Wien" Der Islam 1975, 52/1. 125-131; Richard Kreutel, Im Reiche des Goldenen Apfels. Graz 1987. 17.

olmak üzere gördükleri şeyleri eksik anlatmak korkusu ve bu bölgelerle ilgili Osmanlı kaynaklarının eksikliği ve o günkü elinin altında olan kitaplardan gerekli bilgi bulunmaması sıralanabilir. Bugüne kadar araştırmacıların gözden kaçırdığı nokta biraz daha değişik. Bunu anlamak için o devre gitmek ve o devirleri hayalen de olsa yaşayarak anlamak lazımdır. O da şudur ki o dönemde buralardan aşırı bir şekilde övgü ile bahsetmenin örtülü de olsa tasvip görmemesi (kabul edilmemesi) sıralanabilir. Çünkü başka bir yerde bir münasebetle bu şekilde bir “gâvur kayırcılık” ona Vezir Ak Mehmed Paşa tarafından bir azara mal olmuştur. Kırım ve havalisindeki bir gezisinden dönerken beraber olduğu paşaya Moskof elçisi diyerek bahsettiği Rus elçisini beraberinde götürmeleri için paşa ile münakaşasını iyi okumak lazımdır. “Sultânım Vilâyet-i Moskof Mujek kirmân vilâyetinde bu elçiye rast gelüp der-i devlet-i Pâdişâhiye bile gitmeği taahhüd edüp nice bî-kıyâs ihsânlar aldık, şimdi Elçiye hilâf söylemiş oluruz, dedüğümde ‘bre yabâne söyleme! Kâfiristânda geze geze kâfirlere muhabbet etmiş-sün, bu elçiden sana icâzet alırım” (Evlîya 2003, VII, 344). Müsvedde olarak yazdığı notlarının yeniden düzenlenmesi veya kaleme alış sırasında karşılaşılan güçlüklerde buna eklenebilir. Bu kısmın uydurma olduğu veya böyle bir gezinin gerçekleşmediği ortaya atılırsa genellikle eserinde takip ettiği yıllar arasındaki bu 3 seneden fazla zamanı nerelerde geçirdiği konusu havada kalır. Belki bu üç sene diye bahsetmesi sorunlu bir ifadedir. Prof. Dr. Dankoff onun bu süreyi kısmen Macaristan kısmen de Kırım, Dağıstan ve Çerkezistan bölgesinde geçirdiği kanaatini taşımaktadır. Yukarıda tarafıma ileri sürülen hususların yazılmayan veya var olmayan bu kısım hakkındaki nedenler arasında farklı bir bakış açısı ve haklılık payı olabileceği gerçeği bence göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Evlîya 2003, VII, 128-132).¹

Hac ibadeti esnasında bir yardımcı da oradaki *delil* diye isimlendirilen rehberlerdir. Bunlardan eserinde “... deyüp delîl ile gitmek gerek zîrâ delilsiz olmaz”(Evlîya 2005, IX, 321) diye belirtir. Belki de bu bölümün duaları ve Kuran ayetleri ve İslam tarihi ile ilgili pek çok doğru olmayan rivayetlerin kaynağını bu kimselerden duyduğu eksik ve yanlış rivayetler oluşturur. Büyük ihtimalle Nureddin Zengî ve onun devrinde vukû bulan Hz. Peygamberimizin cesedinin kaçırılma teşebbüsünün abartılı hikâyesinin sorumluluğunun bir kısmı Evlîya'nın ise de belki büyük bir kısmı da bu *delillerin* olması ihtimalden uzak tutulmaması gerekir. Bu kaçırma teşebbüsü ile ilgili dokuzuncu ciltteki Şam bölümündeki diğer versiyon şöyledir:

Ve Monlâ mahkemesi kurbunda Âl-i Ekrâd Atabegiyân'dan Hazret-i Sultân Nûreddîn eş-şehîd ibn Ak Sunkur el-Bersakî. Hazret-i Risâlet'in kabr-i şerîfine Râfîzîler lağım ile varup vaz'-ı yed edecek mahalde hemân Hazret-i Risâlet-penâh Nûreddîn-i şehîd'in rü'yâsına girüp,

“şu zâlimler beni kabrimden çıkarmak isterler. Senin gelmene müfevvâz olunmuşdur. Bunda surrullâh var, elbette yetiş” dedikde der-akab Nûreddîn hâbdan bîdâr olup bu kadar heccân ve hussân-ı küheylân ile yedi gün ve yedi gece berk-i hâtîf gibi erüp cümle ahâlî-i Medîne'yi alâ-tarîkâ 'z-ziyâfe da'vet edüp cümlesine nigerân eder. Ammâ menâmında Hazret-i Risâlet'in şu zâlimler deyü gösterdiği âdemler yok. Nûreddîn-i şehîd eydir:

1. Robert Dankoff, “Evlîya Çelebi Seyahatname'si Işığında Osmanlı Toplum Hayatı” (çeviren: Nasuh Uslu) Türkler. 10. 274.

“Ey ümmet-i Muhammed! Elhamdülillâh ta‘âm firâvân, dahi garîbü‘d-diyâr mücâvirinden kimesneler yok mu?” deyince,

“Hayır pâdişâhum hâs u âm ve pîr [ü] civân cümle geldiler. Ammâ iki garîb beze miskîn halkdan Münzevî kimesneler var, gâyet perhîzkâr âdemlerdir, anlar kaldı. Ammâ bu ta‘âmı anlar yemezler ve da‘vet etseniz gelmezler. Ehl-i hâl sâhib-i sülûk merd-i Hudâ‘lardır” deyü hüsn-i hâllerine şehâdet etdiler. Nüreddîn eydir,

“Elbette cebren varup anları getirin. Bizim hasbeten lillâh olan ta‘âmımıza anların dest-i nâ-mübâreklere dokunsun” deyü huddâmlarına işâret edüp meclise hâzır edince koca Nüreddîn “Sadakte yâ Resûlallâh” deyüp secde-i şükr etdi.

Der-akab hücrelerin basdurup lağım yolunda yedi âdem dahi kazma ve kürekleri ile meydân-ı mahabbete çıkarup bunları birer birer söyledüp tokuzun dahi katl edüp Hazret-i Risâlet’in kabr-i şerîfi etrâfin kazup cânib-i erba‘asın üsküdürelere alup altından dahi lağım-misâl kazup ıskaralar üzre alup bizzât hemân Hazret-i Risâlet’in ol hâk-i müşk-i amber-fâmî sandûka-vâr bir mu‘allak şey oldu, andan niçe bin kantâr nühâs-ı hâs ve rusâs ve kalay ve nühâs a‘vânî her ne kadar var ise bahâları ile cem‘ edüp bu cümleyi âteş-i azîm ile eridüp uyûn-ı câriye-misâl cereyân etdirüp ol hafr içi leb ber-leb olup Hazret-i Risâlet-penâh bir tuç kal‘a içinde hâlâ âsûdedirler, gûyâ pûlâd-ı Nahcivânî‘dir, bu mezkûr tuç sandûkanın üstün dahi parça parça tuçlar ile pûşîde edüp yine dahi taşradan bir kat dahi demir kafesler kim herbiri kol kalınlığı demirler ile ihâta etdirüp vücûd-ı şerîfleri üzre hâlâ bu kubbe-i âliyi binâ edüp Medîne-i münevvere‘yi kal‘a içine aldı. ibtidâ kal‘a-i Medîne Hazret-i Nüreddîn-i şehîd’in binâsıdır. (Evliya Çelebi 2005, 283-284)

Burada aynı anlatının Medîne‘de geçen versiyonuna sadece sayfa olarak işâret edeceğiz. Sadece bir fikir vermek bakımından şu söylenebilir. Aynı konu bu sefer 3-4 kat daha fazla tafsilatıyla anlatılmıştır. Yaklaşık 3-4 varak sayfası (283b-286a) olarak yer almaktadır.

Yine İslam Tarihi ve siyerle ilgili konulardan abartının boyutları gittikçe artar. rivayetlerden *Uhud* savaşı ile ilgili verilerdeki tutarsız rakamların referansı kendisi ile birlikte muhtemelen oradaki delillerin veya hac arkadaşlarının anlattıklarının katkısı büyüktür. Bu bir yönüyle Arapçada bir kaide olarak bilinen kesretten kinaye olarak da kabul edilebilse de İslam tarihi ile ilgili konularda kaynak olarak referans alınamayacağı muhakkaktır.¹

Mekke ve Medîne şehirleri Evliya‘da oldukça geniş bir şekilde yer alır. Evliya, Medîne‘nin iç ve dışında görülmesi gereken bütün yerlerini birkaç istisna dışında anlatır. Bu anlatım sırasında diğer bölümlerde kullanılan kaynaklar burada da tekrar edilmiştir. Tarihle ilgili bazı bilgileri kullandığı kaynakların başında *Taberi Tarihi*‘nin Türkçeye Farsçadan yapılan tercümesi gelmektedir. Mehemmed Altıparmak‘ın *Siyer Kitabı* yine Sükkerîzade² isimli bir din âliminden aldığı söylediği bazı dualar ve dini bilgiler sayılabilir. Belki bu ismi verilen şahsın orada hacılara rehberlik yapan bir *delil* olması müm-

1. Ahmed Saîd bin Selîm, Al-Madînatu l-Munawwara fi l-karni r-râbi aşara l-hicrî, Medina 1414/1993. 141-42.

2. Sükkerîzade Şihâbî Çelebî karşılaştı, Brockelmann, Geschichte der Ara-bischen Literatur, Supplement II. Leiden 1938. 196; Evliya Çelebi in Bitlis, edited by Robert Dankoff. Lei-den 1990. 290.

kündür. O güne kadar bilinen bizce kesin olarak tespit edilemeyen bazı *menasik* kitaplarından faydalanılmış olması da düşünülebilir aynı zamanda bu konuda onun Mısır'da tanıştığı ve kendisinden 10 sene ders aldığını söylediği Şeyh Ali Şabramellisi¹ diye ismi geçen hocasından da bütün bunları öğrenmiş olması muhtemeldir.² Evliya'nın zikrettiği uzun dualardan birisi Gazali'nin *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*'inde bulunmaktadır.³

Evliya Çelebi'nin Hac yolculuğunun önemli durağı Medine'ye ne zaman vardı ve orada neler yaptığı konusuna gelince burada şunlar söylenebilir.

Evliya Çelebi 9. cildin tamamına yakınıny ayırdığı Hac yolculuğu ve sonrası (Mısır'a doğru Mısır hacılarıyla Mısır'a dönüşü) bu konuya ne kadar önem verdiğini gösterir. Hac yolculuğuna başlama tarihi 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671)dir. Bu gezisinin aslında gecikme sebebi bu seyahati arzuladığı halde başka nedenlerle gerçekleştirememesi değildir. Yukarıda anlatıldığı üzere Edirne'de Padişahla buluşmasından sonra aldığı hediyeler, yazılar onun bu işini çoktan kararlaştırılmış olduğunu gösteriyor. Burada iki ihtimal hatıra geliyor. Birincisi, Evliya Çelebi önce Hac için gönderilen Sürre'yi götüren kafileye ve böylelikle İstanbul Hacılarına katılarak yolculuğuna devam etmek istemiştir. İkinci ihtimal de başka güzergâh takip ederek böylelikle yeni yerler görmek arzusuna yenik düşmüştür. Evliya Çelebi İstanbul'a her gelişinde nedense buradan hiç ayrılmak istememektedir. *Seyahatname*'de geçtiği üzere her gelişinde de burada biraz daha kalmak arzusu baskın gelir. Bu bahaneyle eski dostlarıyla bir araya gelmiş ve sohbet, yeme, içme gibi eğlencelerden başını kaldıramaması gibi mazeretler ileri sürer. Doğrusu şöyledir, o senenin Hac kafiləsi çoktan yola çıkmıştı. Onun İstanbul'dan yola çıkarsa bile bu kafileye erişmesi zordu. O bakımdan acele etmesini gerekli kılacak ortada bir neden yoktu. 27 September 1669 (23 Cemaziye'l-evvel 1080) tarihindeki Girit'teki önemli fetihlerden olan Kandiye şehrinin fethinden sonra Mayna'daki karışıklıklar ve diğer yapması gereken işler nedeniyle Evliya acele bir şekilde Arnavutluk üzerinden Edirne'ye gelmişse de bu tarih açıkça belirtilmemekle birlikte Recep ayının sonu veya Şaban ayının ilk haftası olması muhtemeldir. Bilindiği üzere Hac için yola çıkarılan Sürre Alayı Recep ayının 12'sinde İstanbul'dan hareket etmekte idi. Buna göre ister kendisi tek başına isterse bir Sürre kafiləsi ile bu sene Hac yolculuğuna çıkması artık mümkün değildi. Özellikle Anadolu'nun o günkü durumu göz önüne alınırsa Hac yolculuğuna Evliya Çelebi'nin tek başına veya birkaç arkadaşıyla gitmesi büyük tehlikeler içermekteydi. O sene ki kafiləyi kaçırmıştı. Fakat gelecek Hac yolculuğuna da hayli vakti vardı. Evliya Çelebi o yıl için hacca gitmeyi aslın-

1. Bu isim YKY yayınında (X, 537) şümürlesi olarak okunmuştur. Bu şahıs ve hayatı için Al- Muhibbi Khulâsat al Athar Fi Ayan al-karn al-hadî aşhar, Beyrut, tarihsiz c. 3. 174-177.

2. Şeyh Ali Şabramellisi veya Şobramellisi diye okunduğu görülmüştür. Ali bin Ali ebu'z-ziyâ Nureddin Eş'shubramellisi, Şafî mezhebinden olup Kahirelidir. Muhakkikîn denilen âlimler zincirinin en sonuncusudur. Nakli ilimlerde pek çok şey kaleme aldı. Zamanında her konuda dikkati ve yüksek kavrayışıyla tanındı. Hoşgörülü ve anlayışlı birisi olup talebelerine bile bir yanlış veya kusurlarında "Ey falan Allah senin bu halini durumunu düzeltsin" tarzındaydı. Devrindeki bütün âlimler arasında deyim yerindeyse en önde geleni sayılabilir. Doğum tarihi 997-998 / 999 olup vefatı 1087 yılında 18 Şevval (Perşembe günü)dir. A.g.e. c. III. Beyrut, tarihsiz. Eİ2 "Kürânî" maddesinde Kurani'nin hocası olarak ismi Şhabramallisi diye verilmektedir (E2 V, 432-433)

3. İmâm Gazzâlî, İhyâ u Ulûmi'd-dîn, (çev. Ali Arslan) II. İstanbul 1974. 578. Sükker-zâde ve Şeyh Ahmed İskenderani. (IX, 308) Badet-tavâf Medine-i Münnevverede Hazret-i Risâlete gelüp muvâcehe-i Resûlu'llahda makâm-ı izzal ile ... deyüp savt-i âlî ile feryâd etdikte hâkîr hazîr idim. (X, 281) Altıparmak Muhammed bin Muhammed, Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî, İstanbul 1327/1911.

da kafasından çoktan ertesi seneye ertelemişti. Fakat Evliya Çelebi ile ilgili biyografi ve ansiklopedik bilgi yazarların dikkati ise yukarıda geçen Eyüp Sultan'ı ziyaretine yoğunlaştığı için bu ayrıntı gözden kaçırılmıştır. Neredeyse bu Eyüp sultan ziyaretinden sonra ki birdenbire kararlaştırılmış yeni bir durum gibi anlaşılmıştır. Hâlbuki yine burada Evliya Çelebi bizi yaptığı işlerin hepsinin manevi bir işaretle olduğu gerçeğine inandırma çabasına girerek kafa karışıklığına yol açmıştır. Yine burada Kadir gecesindeki Rüyasını 27 Ramazan 1081 (7. Februar 1671, Cumartesi) günü görmüş ve ertesi günden itibaren bu hac gezisinin hazırlıklarına başlayarak yine aradan neredeyse 3 ay 11 gün geçtikten sonra yola çıkmıştır. Muhakkak o dönemde meşguliyetlerinin galebe çalması veya tahminimizce gezileri hakkında devrin büyüklerine gidip gelmesi ve caize toplaması da düşünülebilir. Sözde yapması gereken işleri ve bazı görevlerden bahsetmeyerek ancak yola 12. Muharrem (21 Mayıs 1671, Perşembe) günü çıkabilmiştir.

Evliya Çelebi Şaban 15'den 26 Ramazan'a (Kadir Gecesi) kadar geçen süreyi her zaman olduğu gibi abartılı bir şekilde kadar altı ay olarak bahsediyor ki, aslında bu süre 1 ay 11 gün yaklaşık 40 gün civarındadır. Buna göre Evliya, İstanbul'dan Şam'a kadar olan yolu yeni güzergâh üzerinden (Yolculuk tarihleri: 12 Muharrem 1082—Şevval (31 Ocak – 29 Şubat 1072) 10 ay sonunda ulaşıyor ve İstanbul'dan gelecek olan Sürre alayını Şam'da Zilkade'nin 30'una (1082: 29 Mart 1672) kadar beklemiştir. Bütün bu bekleme-lerin yegâne sebebi yol güvenliği ve kafiyle olan yolculuğun rahatlığıdır. 20 günlük bu zorunlu konaklamanın ertesinde 31 Mart 1672 (4 Zilhicce 1082)'de Sürre kafilesiyle birlikte hareket etmiştir. Büyük bir kafiye ve korumaya rağmen bir kısmı tabiat şartlarından dolayı ve yolların seyr ü sefere uygun olmaması nedeniyle Mekke'ye ancak 7 Zilhicce (9 Nisan 1672) günü ulaşılabilmiştir. Bilindiği üzere Hac ibadetinin olmazsa olmaz şartlarından olan Arefe gününde Arafat'ta Vakfe'den 2 gün önce Mekke'ye erişilmiş olması gerçekten onun ne kadar talihli birisi olduğunu da gösterir.

Medine Mekke arası menazil kitaplarında 106 saat olarak belirtilmiş olmakla beraber Evliya Çelebi verdiği saat hesapları 130- 140 saat civarındadır. Büyük bir ihtimalle bu saat farkı kervanın kış veya yaz seferleri ve iklim ile ilgili şartlardan kaynaklanmış olabilir. İkinci bir ihtimal Evliya Çelebi'nin yine bu mesafeleri yuvarlak bir hesaplama yaparak ifade etmiş olabilir. Bu süre bazen deve at katır süratleri ve kalabalık ve kervana saldırılar durumunda normal sürenin üzerine çıkmaktadır. Sürre alayı Mekke ve Medine'de normal süre olarak toplam 19 gün kalması adettendi. Dönüş Medine'den olur ve bu dönüşte de 3. gün hemen hareket edilirdi. : “Mısır Huccâcı Medîne'de iki gün ancak oturup zevk edemezler.” Hibri'nin *Mesâlik-i Memâlik* adlı eserindeki şu ifade bunu doğrular. “De'b-i Kadim üzere 2 gün oturaktır, üçüncü gün kalkılır” sözü burada iki gün kalındığının kesin delilidir.¹

Sonuç ve Değerlendirme

17. yüzyılda Osmanlı Devleti içinde iyi sayılabilecek bir eğitim almış olan Evliya Çelebi'nin İslam Tarihi ile ilgili tutarsız bilgileri toplamış olması, Osmanlı Eğitiminde öğrencilere öğretilenleri verilenleri yansıtır. Menkibe ve hurafelerin, mevzu

1. Abd al Rahmân Hibri, *Menâsik-i Memâlik* yay. Sevim İlgürel, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1975. 6. 111- 128, Tarih Dergisi 1976. 30.55- 72, Tarih Dergisi, 1978. 31. 147-162.

rivayetlerin bol miktarda Hac bölümünde yer alması şaşırtıcıdır. Biz bu verilerden çünkü halkın bilgi seviyesini öğrenmekle kalmayız ayrıca Enderun'da kısa sürede olsa eğitim almış eğitilmiş bir Osmanlı aydınının bu tür konularda zaaf göstermesine şahit oluruz. Onun bu anlatılarında bu tür eksik veya abartılı rivayetleri nakletmesi karşısında hayret ederiz. Bunlardan en ilginç şudur ki Hz. Peygamberin hayatı ile ilgili bilgilerde yapılan yanlışlıklardır. Mesela hicret edenlerin sayısının 200 bin oluşu, Uhud savaşıyla ilgili detaylar vb. hususlar üzerinde durulması gereken konularıdır. Hacıların yolunu kesip soyanların cezalandırılmalarında usul ve bu konudaki tavizsizlik dikkat çekicidir. Vezir Sarı Hüseyin paşa'nın bu yol kesicilere karşı sergilediği sert tavır da gözden uzak tutulmaması gerekir. Medinelilerin hacılara karşı olan tutumları bugün dahi ziyaretçilerin memnuniyetine sebep olmaktadır. Medine'deki o günkü mevcut mimari eserlerin durumunda daha sonraki dönemlerde yazılan ve gösterilen eserlerde gelişmeler olduğu gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Bugünkü önemini yitirmiş olan yağ mahzenleri ve imaret küplerinin zamanında ne kadar önemli olduğu ve şehir hayatındaki fonksiyonunun bilinmesi de eski usul aydınlatma ve vakıf anlayışlarını kavramamıza yardımcı olur. Bu aydınlatmada kullanılan yağın kaynağının Tunus eyaletindeki Suse oluşu ve nedenleri araştırılmaya değer konulardandır. Suse şehrinin ekonomik, sosyal yapısı üzerine yapılan çalışmalarla mutlaka dikkate alınmalıdır. Mücavir olarak Medine'de yaşamanın cazibeli oluşu ve seyyahımızın da buna neredeyse meyletmek üzere olduğunu ifade eden cümleleri gerçekten ilginçtir. Yine burada gönderilen hediyelerden ekonomik seviyenin 17. Yüzyıldaki durumunu da gösterir. Hediyelerin çeşitliliği ve anlatılmasından anlaşılacak şu ki, bu hediyelerin büyük bir kısmı o günkü ışıklandırmayı sağlayan eşyalardan seçilmesi tesadüfi değildir. Artık modern çağda elektrik enerjisi sayesinde bugün bu geleneğin artık kaybolduğunu belirtmek gerekir. Medine Camiinde namazın kılınma şeklindeki düzenlenen sıra "Şafii, Hanefi, Maliki, Hanbeli" olarak düzenlenmesi de o dönemdeki mezheplere olan yaklaşımı da gözler önüne serer. Bu camide yer alan yazılarda en azından İslam yazı sanatının değişik devrelerindeki yazı sanatının gelişimine örnek teşkil eder. Medine Caminin yapımına ve genişletilmesine katkısı olan isimler zikredilmiş ve Nureddin Zengî döneminde olan Cesed kaçırılması ile ilgili bölümde mücavirlerin karşılanması, şehrin temizliğinin nasıl yapıldığı hususu hakkında bilgi vardır. Mısır'ı anlattığı bölümde Kahire'nin temizliğindeki metodu bir Arap şehri olan Medine'de de görmekteyiz. Medine'ye gelen Sultanların halka davranış ve muameleleri bu hikâyede dolaylı da olsa ortaya konulmaktadır. Bu yüzyılda işkencenin sorgulama amaçlı bir metod olarak kullanılması ile İslam inancına göre işkence arasındaki çelişki pratik- nass çatışmasında kullanılabilir değişik bir argümandır. Astronominin günlük hayatta yaygınlığı ve inanmayanların Mekke Medine'ye girememeleri, bu konudaki tatbikatın Tarihte nasıl uygulandığını *Seyahatname*'den çıkarabiliriz.

17. yy'da dindar bir hacının Mekke ve Medine ziyaretlerini yapmadan önce, yaparken ve sonrasında ne gibi hazırlıklar yapması gerektiği ve bu esnada okuması gerekenler, *delile* duyulan ihtiyaç ve ziyaret sırasında dikkat edilmesi gerekenleri sıralayabiliriz. Osmanlı-İran çekişmesi ve Osmanlıların o günkü İran'a bakış açısı eserde dolaylı olarak yansıtılmaktadır. Mekke ve Medine ve bu havalı hakkında geniş tafsilat vardır. Suyun

önemi, Mekke ve Medine’de suya duyulan ihtiyaç, ticaretin özellikle hac mevsiminde olan canlılığı göze çarpan tespitlerdir. Giyim-kuşam ve erkek-kadınların özellikleri ve dinlenme, gezinti yerleri buna eklenebilir. Bugün düz bir arazi görünümü veren Bakı Mezarlığının o günkü durumu burada defnolunmuş kimselerin isimleri ve yerlerinin tarifleri bugün için de yol gösterici olabilir. O günkü anlayışa göre yani Vehhabilerden önceki dönemde türbelerde yapılan bazı uygulamalar, Hz. Hamza türbesinde kılıç takılması, Sa’d b. Vakkas türbesinde ok-yay konması gibi ondan himmet beklenmesi başta olmak üzere değişik pek çok konuda yüzlerce ayrıntı buradaki anlatımda mevcuttur.

Mekke ve Medine bölümünde yer alan yüzlerce ayrıntıya bakılırsa bunun doğrudan bir *menazil* veya *menâsik* kitabından alındığını iddia etmek zordur. İncelemelerimizde kendisinden önce yazılmış ve onun kullanması muhtemel olan çalışmalardaki araştırmalarımızda yer yer benzerlikler olmasına karşın bire bir konunun anlatıldığı yerlerden çok farklı bir anlatıma rastladık. Fakat Mısır’da eserini yeniden gözden geçirirken elinin altında yer alan *Taberi Tarihi*’nin eksik çevirisi başta olmak üzere İhya ve benzeri kitaplardan yararlandığı anlaşılmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre sadece bu tarz bir kitaptan yararlanmayarak, muhtemelen Kervan’la beraber yola devam eden görevlilerden bunları şifahen alması da ihtimal dışı tutulamaz. Onun, burada en azından menziller konusunda kendisini herhangi bir kitaba veya kaynağa tamamen bağlamadığı düşünülebilir. *Menâzirü’l Avâlim* kitabından belki Hac yolculuğunun ilk safhalarında yararlanmış olduğu kabul edilse bile Şam’dan sonraki yerlerde benzer ifadelerinin yer aldığı eserlerden bütünü itibarıyla bu değişik kaynaklardan hangisini seçtiği çok net ve belirgin değildir. Çalışmamızda karşılaştığımız bir güçlük de *menazil* ve *menasik* kitapları başlığı altında kütüphanelerde gerek yazma gerekse daha sonra bu yazma eserlerin tab edilmişlerinden oluşan sayısız pek çok esere rastgelmiş olmamızdır.

Sonuç olarak Evliya’nın Hac ziyareti başlı başına bir vakiadır. Fakat bu seyahatinin dolambaçlı yoldan başlaması yukarıda açıklandığı üzere değişik nedenlerle açıklanabilir. Burada Hac yolu üzerinde geçtiği yerler hakkında bilgi kaynakları da çeşitlilik arzeder. Hac bölümünün *menâsik* denilen Hac ibadetinin nasıl yapılacağını anlatan kısımların kaynakları arasında ilmihal kitapları başta olmak üzere bazı siyer ve ahlak kitaplarının yanı sıra kendisinin ders aldığı veya Hac’da beraber bulunduğu bazı İslam âlimlerinin bu bölüme katkısı olduğu kesindir.

Kaynakça

Abdul-Bâki, Muammed Fuâd, Al-Mucamu’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-kerîm. Kairo 1981.

Ahmed Saîd, bin Selîm, Al-Madînatu l-Munawwara fî l-karnir-râbiİ aşara l hicrî. Medina 1414/1993.

Altıparmak, Muhammed, Delâ’il-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâ’il-i Fütüvvet-i Ahmedî, 3 Bde. İstanbul 1327/1911.

as-Sahāvī, Şemsü'd-dīn al-Tuhfatu l-Latīfa fī Tārīhi l-Madīnati ş-Şarīfa, 2 Bde. Beirut 1993.

Atalar, Münir, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları. Ankara 1991.

Barthold, W., Islam Medeniyeti Tarihi, üb. M. Fuad Köprülü. Ankara 1977.

Baysun, Cavit, "Evliya çelebi'ye dair Notlar". Türkiyat Mecmuası, XII (1955): 257-64.

Bidwell, R., Travellers in Arabia. Lebanon 1994.

Bruinessen, Martin van, H. Boeschoten, Evliya çelebi in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname Edited with Translation, Commetary and Introduction. Leiden and New York 1988.

Burckhardt, J. Lewis, In Mekka und Medina, An den heiligen Stätten des Islam Hrsg. und eingeleitet von Uwe Pfulmann. Berlin 1994.

Dankoff, Robert, K. Kreiser, Materialien zu Evliya çelebi. II. A. Guide to the Seyāhat-nāme of Evliya çelebi, Bibliographie raisonnée. Wiesbaden 1992.

-----, An Evliya çelebi Glossary, Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name, Harvard 1991.

-----, Evliya çelebi in Bitlis. The Relevant Sections of the Seyahatname, ed. with Translation, Commentary and Introduction. Leiden, New York u.a. 1990.

Diyanet Islam Ansiklopedisi. İstanbul 1988-

Encyclopedia of Islam, New Edition. Leiden: 1954-

Enzklopädie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der mohammedanischen Völker. Bde. 1-4. Leiden - Leipzig, 1913-34. (Nebst) Ergänzungsband. 1938.

Eren, M., Evliya çelebi Seyahatnamesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma. İstanbul 1960.

Erkılıç, Cafer, Evliya çelebi. İstanbul 1954.

Evliyā çelebi, Seyāhat-nāme. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 306, Bd. 9.

-----, Seyāhat-nāme. Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa 448-452, Bd. 9.

-----, Seyāhat-nāme. Hrsg. Ahmet Cevdet, Maarif Nezareti, Der-saadet Ikdam Matbaası, I-VI, İstanbul, (1314-1318/1896-1901); Hrsg. Kilisli Rıfat Bilge Türk tarih Encümeni Külliyyatı, Devlet Matbaası, VII-VIII, İstanbul 1928; Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1935. Bd. X Kültür Bakanlığı, Bd. IX İstanbul 1938.

-----, Eç Seyāhatnāmesi Topkapı sarayı Bağdat 304 yazmasının Transkripsiyonu- Dizini. I-X, Haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul 1995.

Eyyüb Sabrī Paşa, Mir'āt-ül-haremeyn, 3 Bde. İstanbul 1301-1306 /1883-1889.

Faroqhi, S., Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt. München, Zürich 1990.

Hibrî, Abd al-Rahmân, "Menâsik-i Memâlik". Hrsg. Sevim Ilgürel, Tarih Enstitüsü Dergisi, 6 (1975): 111-28, Tarih Dergisi, 30 (1976): 55-72, Tarih Dergisi, 31 (1978): 147-62.

İbn Şebbe, Ebü Zeyd, Tarîhu'l-Medîneti'l Münevvere Ahbârü'l-Medîneti'n-nebeviye, Haz. Fehim, Muhammed Şeltût, 4 Bde. Jeddah 1399-1402/1979-1982.

Ibn Batûta, Tuhfatu'n-nuzzar fî Ğarâibi'l-amşâl vel-acâ'ibil-asfâr. Beyrut 1379/1960.

Ibn Cubayr, Rihletü ibn Cubayr. Beirut 1400/1980.

Ibn Salam, Ahmed Sa'îd, Al-Madina al-Munawwara fî'l-karn al-rabil-aşar al-hicrî. Cairo 1414/1993.

Islam Ansiklopedisi Islam alemi coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı. 13 Bde. İstanbul, 1940-86 (1. Aufl.), 1963-86 (2. Aufl.).

Iz, F., "Evliya çelebi ve Seyahatnamesi". In: Boğaziçi Üniversite Dergisi VII (1979) 61-79.

Korkut, M. Buğday, Evliyâ çelebis Anatolienreise aus dem dritten Band des Seyâhatnâme. Leiden u.a. 1996.

Kreiser, Klaus, Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ çelebî: Ein Beitrag zur Kenntnis der osmanischen Stadt. Freiburg 1975.

Kreutel, R. F., "Neues zur Evliya çelebi Forschung". Der Islam 48 (1972): 269-298.

Kreutel, Richard, Im Reiche des Goldenen Apfels, Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Festung Wien anno 1665, Übersetzt und erläutert von Richard F. Kreutel Stark vermehrte Ausgabe besorgt von Erich Prokosch und Karl Teply. Graz 1987.

Kütükoğlu, Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usûl. İstanbul 1995.

Laut, J. Peter., Materialien zu Evliya çelebi, I. Erläuterungen zur Karte B. IX 6 Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya çelebi. Wiesbaden 1989.

Mackay, Pierre, "The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya çelebi". Der Islam 52 (1975): 278-98.

Mekki, M. S. Medina, Saudi Arabia: a geographic analysis of the city and region, England 1982.

Nablûsî, Abdu l-Ğânî, al-Hakîka wa l-Macâz fî Rihla ilâ Bilâdi ş-Şâm wa Mısr wa -Hicâz. Damaskus 1989.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul 1983.

Prokosch, Erich, Ins Land der geheimnisvollen Func: Ein Reisebericht aus dem Su-

dan des 17. Jahrhunderts, übersetzt und erläutert von Erich Prokosch. Graz u.a., 1994.

Samhūdī, Vefā'u l-vefā bi-ahbār-i dār'el Mustafā. Beirut 1984.

Schulze, Reinhard, "Richard Burton in Mekka". West Meets East: Klassiker der britischen Orient-Reiseliteratur. Hrsg. Christoph Bode Heidelberg, 1997.

Üaberī, M. bin Cerīr, Tarīhu't-Taberī el-Ma'rūf bi-Tārīhu'l-Ümem ve'l-Mülük, I-IV Bde, Beyrut 1403 / 1983.

Taeschner, Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen. I: Leipzig 1924-II: 1926.

-----, "Die neue Stambuler Ausgabe von Evlija Tschelebis Reisewerk". Der Islam 19 (1931): 299-310.

Teply, Karl, "Evliya çelebi in Wien". Der Islam, 52/I (1975) 125-131.

Tezcan, Nuran, Evliyā çelebī in Manisa, Leiden, 1999.

Toynbee, Arnold, Unaufhaltsam wächst die Stadt (Cities on the Move), aus dem englischen von Liselotte Mickel. Stuttgart 1971.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, Mekke Mükerrerme Emirleri. Ankara 1984.

Zenker, J. Th., Türkisch - Arabisch - Persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1866. Neudruck Hildesheim, 1979.